

MOENSIANA

nummer 17

december 2020

Een uitgave van de Vereniging (v/h)

stichting
petronella
moens *de Vriendin van 't Vaderland*

INHOUD

Van de redactie	3
Petronella Moens en Gelderland.....	4
Pieter 't Hoen en zijn 'klijne gedichten'	10
Sofia, Charlotte en de slavenhandel – een verhaal uit 1819	21
Een oeuvre doortrokken van godsdienstigheid	29
Mededelingen	40

Colofon

Nieuwsbrief *Moensiana* is een uitgave van de *Vereniging Petronella Moens, De Vriendin van 't Vaderland*.

De Vereniging is een voortzetting van de Stichting, dat in het verleden is opgericht bij notariële akte, verleden voor notaris Mr. J.J.M. ten Berge. De Stichting is per 22 februari 2019 omgezet naar een Vereniging.

De Vereniging (v/h Stichting) heeft ten doel de bewaring, bestudering en verbreding van het literaire, culturele en sociaal-maatschappelijke gedachtegoed van Petronella Moens, geboren te Kubaard in 1762, overleden te Utrecht 1843; b. het verrichten van alle verdere handelingen, die met het vorenstaande in de ruimste zin verband houden of daartoe bevorderlijk kunnen zijn. De Vereniging tracht haar doel onder meer te verwezenlijken door het (doen) houden van lezingen, het (doen) verschijnen van publicaties en het oprichten en in stand houden van een gedenkteken van Petronella Moens.

Redactie: Ans J. Veltman-van den Bos
Vormgeving: Weiko Piebes

VAN DE REDACTIE

Ondanks – wellicht dankzij – de coronaperikelen kunnen wij met gepaste trots een 17e editie van de *Moensiana*, de digitale nieuwsbrief van de *Vereniging (v/h Stichting) Petronella Moens, de Vriendin van 't Vaderland*, aan belangstellenden aanbieden.

Peter Altena laat zijn licht schijnen over Petronella Moens in de *Geldersche Volks-Almanak*, Frits Booy voert Pieter 't Hoen ten tonele, tijdgenoot en evenals Moens dichter van kindergedichten.

Janneke de Jong wijst op de afkeer van de slavenhandel die Moens keer op keer in haar werken verwoordde, aan de hand van een verhaal uit 1819.

Ans Veltman-van den Bos geeft een indruk van de verhouding van Moens ten opzichte van andere kerkgenootschappen en godsdiensten.

Tot slot een overzicht van Petronella Moens in recente publicaties.

Veel leesplezier.

Ans J. Veltman-van den Bos

Voor op- of aanmerkingen kunt u zich wenden tot a.veltman-vandenbos@planet.nl

PETRONELLA MOENS EN GELDERLAND

Peter Altena

In 2017, in de veertiende aflevering van *Moensiana*, is aandacht geschonken aan Petronella Moens en de almanakken van haar tijd. Het grote boek van Ans Veltman maakte al overvloedig duidelijk dat almanakken dol waren op Moens. Die liefde was wederzijds: Moens wilde ook graag in veel almanakken staan. In de bibliografie van het Moens-boek zijn heel wat bijdragen aan liefst vijftien almanakken te vinden, maar de grote werkzaamheid van Moens maakte het aannemelijk dat er bijdragen aan andere almanakken zouden opduiken. In de aan almanakken gewijde *Moensiana* waren al enkele aanvullingen op Veltmans bibliografie te vinden.

Hier is er nog eentje, een bijdrage van Petronella Moens aan de *Geldersche Volks-almanak voor het schrikkeljaar 1836*. Die almanak stond onder redactie van dominee O.G. Heldring en kwam (eind 1835) uit bij uitgeverij C.A. Thieme. Een jaar eerder (eind 1834) was de eerste *Geldersche Volks-almanak*, die voor 1835 uitgekomen. Heldring legde de lat niet laag: hij wilde de grote Gelderse en landelijk actieve dichters in zijn almanak zien. In de eerste had hij niemand minder dan de grote Staring, maar ook drie gedichten van Cornelis ten Hoet, de Nijmeegs-Beekse dichter die in 1832 was overleden. Aan het 'Mengelwerk' van de tweede jaargang van de *Geldersche Volks-almanak* droeg een andere grote levende dichter bij: Petronella Moens.

Over de *Geldersche Volks-almanak* is een en ander te vinden in *'t Is allemaal Adams kroost. Een verhaal van mensen en dingen gelezen in de Geldersche Volksalmanak 1835-1904* (Arnhem 1955), samengesteld door Barend de Goede, en recent Lotte Jensen, 'Van Staring tot Cremer. De literaire identiteit van Gelderland in de negentiende eeuw', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* (2014), p. 179-197. Raadpleging van de eerste 33 jaargangen leerde me dat de *Geldersche Volks-almanak* een ongelooflijk belangrijk object van onderzoek is en dat er over de almanak en Gelderland waarachtig veel (meer) te vertellen valt.

Over Moens' contacten met Heldring, 'oprichter van de Zettense inrichting voor gevallen meisjes', was niet heel veel bekend. In de inleiding bij *Par Amitié. De vriendenrol van Petronella Moens* (Nijmegen 2009) komt Heldring twee keer ter sprake. Je krijgt uit de passages de indruk dat direct of indirect contact tussen Moens en Heldring waarschijnlijk was, maar tot de uitverkorenen die mochten bijdragen aan

Moens' vriendenrol behoorde Heldring niet. Haar bijdrage aan Heldrings *Geldersche Volks-almanak* laat zien dat er contact was.

Het gedicht van Petronella Moens telt dertien strofen van acht versregels en loopt in de almanak van bladzijde 3 tot en met 7. Het volgt hieronder:

**Aan den
Gelderschen Volks-Almanak,
bij de verschijning van deszelfs tweeden jaargang.**

**'k Wijd u mijn gulle welkomzangen,
Behoorlijk Geldersch harpenkind!
Bij uw' geboorte alom bemind:
Gij wordt op nieuw vol vreugd ontvangen.
Reeds in uw eerste levensjaar
Hebt ge u met eer en roem zien kroonen;
U offren Bato's echte zonen
Hun dank, op 't landlijk feestaltaar!**

**Treed moedig op, wacht nieuwe glorie;
Ik weet gij mint gezonden smaak,
Bevallig nut en rein vermaak:
De sluijer, die de volkshistorie
Niet zelden dekt, wordt afgerukt.
Schenk bloemen aan uw landgenooten,
(Met kleuren, door geen' tijd verschoten)
Die gij op 't graf der eeuwen plukt!**

*Schets Gelderlands aloude zeden;
Doe vrij de kindren der natuur,
Zoo vol ondoofbaar heldenvuur,
Voor 't nageslacht te voorschijn treden;
De Betuwe immers is de grond
Door Bato tot zijn erf geheiligd?
Waar de eerste stulp, door moed beveiligd,
Op hooge terpen, vreedzaam stond.*

*Dáár werd het jong maatschap'lijk leven
Met eendragts rozenband omsnoerd;
De grond, met klaverglas bevloerd,
Bleef 't vee verkwikkend voedsel geven.
De landbouw, in haar vroegste jeugd,
Versmoorde krassende oorlogsgalmen
In 't zacht geruisch der korenhalmen,
En kweekte vaderlandsche deugd.*

*Geen roofzucht gaf er 't zwaard in handen;
Neen, slechts de zucht voor 't heiligst regt;
Geen Batavier ontweek 't gevecht,
Waar moedwil de onschuld aan dorst randen.
Dan streed de blonde knaap vol moed
Naast d'achtbren held met zilvren lokken;
De maagdenrei zette, onverschrokken,
Door 't krijgsgezag het hart in gloed.*

*Ja, vrijheidsmin straalde uit elks oogen,
Der dappren leus was: vrij of dood,
Door 't spelend wicht, op 's moeders schoot,
Werd fierheid uit de borst gezogen.
Dan wekte 't lied van d'eedlen Bard
Reeds moed in 't weerloos huwlijkspandje,
En onder 't mollig, streelend handje,
Sloeg 't kluisters-vloekend moederhart.*

*De fiere jeugd koos de oorlogsdansen
Als 't liefste spel, zoo wild, zoo stout.
Zij huppelde in het eiken woud,
Dan tusschen scherp gepunte lansen,
Of aan des Waalstrooms groenend boord;
En 't lieflijk suizend zomerwindje
Dreef, op de golven, 't zorgloos kindje,
In 't schild des vaders, dartlend voort.*

*Doch, waarom dwaal ik in 't voorleden,
Door flaauwe scheemring slechts verlicht?
Waar toch de tijd zijn stappen rigt
Verandert hij gewoonte en zeden:
Maar, Tijd! waar ook uw magt gebiedt,
Het Geldersch volk, zoo edelaardig,
Bleef aller braven achting waardig:
Neen – ware grootheid wankelt niet.*

**Geen fiere jeugd danst tusschen speren,
Doch de eedle heldenmoed houdt stand!
Dreigt woest geweld het vaderland:
Elk vliegt, om 't onregt af te weren;
Geen Christen-volk zal meer in 't woud
Zijn' vijand voor de altaren slagten;
't Blijft 's overwonlings leed verzachten,
En waakt vol drift voor zijn behoud.**

**Barbaarschheid is het oord ontweken,
Waar gulle eenvoudigheid nog woont;
Waar Gelders jeugd de opregtheid kroont,
Nog vrij van lage volksgebreken;
Dit oord, de pronk van 't vaderland,
Ziet vlijt, langs heuvelen en dalen,
Op heide en zandgrond zegepralen,
Daar zich natuur aan kunst verpandt.**

**Hier wiegen gouden korenhalmen,
Door 't zomerkoeltje rijp gekust,
Zacht ruischend, de norsche zorg in rust.
Ginds mengen zich de schelle galmen
Der herdersfluit met dof geplas
Van tuimelende watervallen,
Die, spattend, schittrende kristallen
Doen blinken op het oevergras.**

Het rijk gewimpeld vaarttuig wiegelt

Op Waal en Rijn; terwijl de gloed

Der zon als in een' gouden vloed

Zijn heldre middagstralen spiegelt,

Doet u natuur, in lentedos,

O Gelderland! zoo bloeiend pralen;

Dan zingen duizend nachtegalen

Uw' lof, in 't jong belommerd bosch;

Dan zijn uw bloesemvolle gaarden

Uw bruidskroon, aan de hoop gewijd;

Uw lagchend schoon tart lot en tijd.

Waar dichters immer 't speeltuig snaarden,

Niet één zong ooit, naar eisch, uw eer,

Doch 't jaarboekje, op uw' grond geschreven,

Verbreidt uw' roem door Neêrlands dreven:

'k Zwijg dus en leg het speeltuig neêr.

PIETER 'T HOEN EN ZIJN 'KLIJNE GEDICHTEN'

Frits Booy

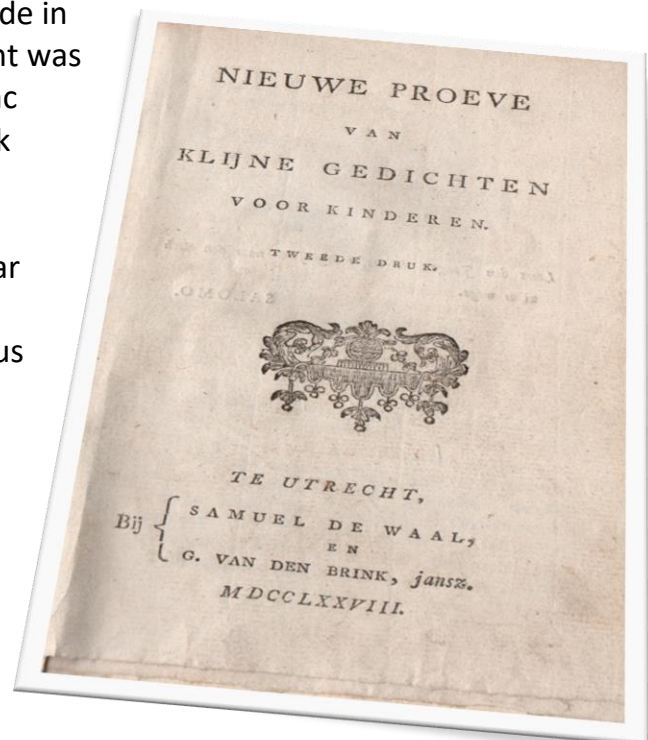
Petronella Moens heeft voor de jeugd ook gedichten geschreven, zie haar bundels *Letter-kransje voor lieve en brave kinderen* (Haarlem 1806) en *Gedichtjes voor de Nederlandsche jeugd* ('s-Gravenhage 1820). Als dichter van kinderroëzie gingen Hieronymus van Alphen en Pieter 't Hoen haar al in 1778 voor. Over Van Alphen en zijn kinderroëzie is veel bekend, over 't Hoen veel minder. Toch was hij ook een verdienstelijke dichter van kindergedichten. Wie was deze auteur en wat voor soort gedichten schreef hij voor de jeugd?

PIETER 'T HOEN

Pieter 't Hoen (Utrecht 1744-1828) was een vurige aanhanger van de patriotten en na 1795 secretaris van het provinciaal bestuur van Utrecht. Met mond en pen behartigde hij de belangen van zijn partij en hij behoorde tot de schrijvers van het toen roemruchte patriottische tijdschrift *Post van den Neder-Rhijn* (1781-1787). Hij schreef vele vaak politiek getinte toneelstukken en ook gedichten en fabels voor de jeugd. Zijn kindergedichten werden uitgegeven onder de titel *Nieuwe proeve van klijne gedigten voor kinderen*, dat gebeurde in de tijd dat hij rentmeester en onderregent was van het Utrechtse Collegium Willibrordi ac domus pauperum, later Utrechts Stedelijk Gymnasium geheten.

Deze gedichtenbundel verscheen een paar maanden na *Proeve van kleine gedigten voor kinderen*, het debuut van Hieronymus van Alphen als dichter van kinderroëzie. De bundel van 't Hoen bevat 126 gedichten en verscheen in 1778-1779 in zes losse deeltjes van in totaal 182 pagina's met 48 kopergravures, gemaakt door een aantal graveurs. Ze werden uitgegeven door Samuel de Waal en G. van den Brink Jansz. te Utrecht. Pas bij de uitgave van het derde deeltje (1778) verscheen de naam van de auteur op de titelpagina.

Later werden de deeltjes in één bundel samengevoegd en uitgegeven.

In het 'Voorberigt' schrijft 't Hoen, dan nog anoniem: *De klyne Gedichten* [van Van Alphen] voor eenige maanden bij de Weduwe ter Veen [ook anoniem] uitgegeeven, hebben de goedkeuring van het algemeen weggedragen en hij vermeldt dat zijn kinderen er erg blij mee zijn. Dat geldt zeker voor zijn dochter van ruim zes jaar, met een vlug oordeel en sterk geheugen begaafd, die hem steeds vroeg, waar het belofde vervolg van die *klyne Gedichten* toch bleef. Omdat dat maar niet kwam en om het verlangen van zijn kinderen en anderen ernaar te vervullen, besloot 't Hoen zelf kindergedichten te gaan schrijven en uit te geven. En evenals Van Alphen richt hij zich in die teksten meestal direct tot de jeugd of laat een kind zijn gedachten en gevoelens onder woorden brengen. Dat was heel nieuw voor die tijd!

DIVERSE ONDERWERPEN

Welke onderwerpen achtte 't Hoen geschikt of geliefd bij de jeugd? Natuurlijk vrijwel dezelfde als in de bundel kindergedichten van Van Alphen, omdat die gedichten zijn kinderen zo aangesproken hadden. We vinden bij 't Hoen teksten over goede raad, (on)deugden, de natuur, sport, spel, speelgoed, fabels, godsvrucht, zelfkennis, vriendschap en speciale gelegenheden als een verjaardag. De meeste gedichten gaan over goede raad, ondeugden en de natuur en alle zijn opvoedkundig, een klein aantal is stichtelijk/moralistisch.

GOED RAAD

Goede raad is uiteraard een onderdeel van de opvoeding en de gedichten erover spreken voor zich.

DE GOEDE RAAD.

**Wat leef ik vergenoegd en blij;
'k Heb al wat ik begeer.
Ik koot', ik knikker, speel en rij,
Terwijl ik vlijtig leer.**

**Mijn vader zegt; mijn lieve Jan,
Eerst leeren, dan aan 't spel,
Dus wordt ge met er tijd een man.
Mijn vader raadt me wel.**

PRIJS NOOIT U ZELVEN!

Mijn kind; schoon gij uw lessen kent,
En Jan, die zich aan luijheid went,
Geen roem bij u kan halen,
Gij moet op hem niet smalen,
Noch u verheffen op uw vlijt;
Laat andren 't vonnis wijzen.
Gij moet, of schoon gij roemrijk zijt,
U zelven nimmer prijzen.

DEUGDEN

We treffen hier vooral gedichten over vlijt, godsvrucht, matigheid, verdraagzaamheid, spaarzaamheid en tevredenheid aan, de laatste deugd zelfs een aantal malen. Hierbij gedichten over vlijt en tevredenheid, waarbij het tweede gedicht zeer subtiel opvoedkundig is!

DE VLIJTIGE.

Mama heeft mij geprezen,
Om dat ik fraaij kan lezen,
En altoos vlijtig ben.
Dit moet mijn ijver wekken,
En mij ten spoorslag strekken,
Dat ik mijn kragten ken.

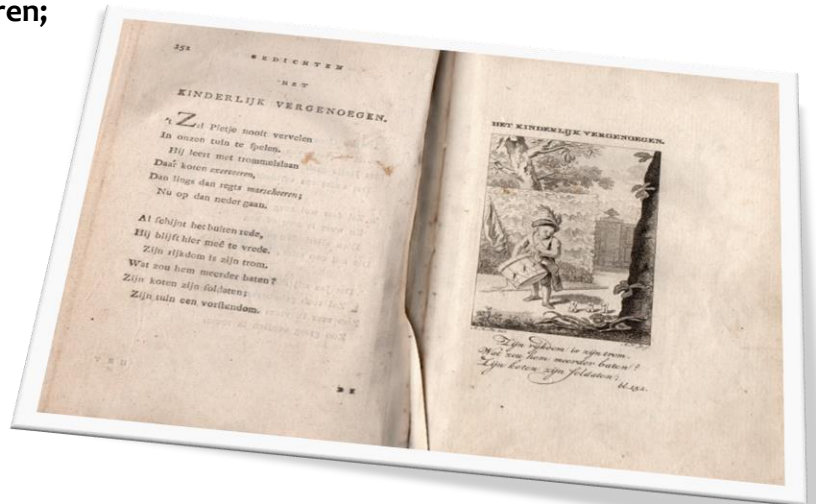
'k Zal in den vroegen morgen
Voor mijne lessen zorgen;
Kon [sic] ik in school die niet,
Men zou het mij verwijten;
Dat zou mij altoos spijten
En 't was Mama verdriet.

HET KINDERLIJK VERGENOEGEN.

't Zal Pietje nooit vervelen
In onzen tuin te spelen.
Hij leert met trommelslaan
Daar koten² exerceeren,
Dan lings dan regts marscheeren;
Nu op dan neder gaan.

Al schijnt het buiten rede,
Hij blijft hier meê te vrede.
Zijn rijkdom is zijn trom.
Wat zou hem meerder baten?
Zijn koten zijn soldaten;
Zijn tuin een vorstendom.

ONDEUGDEN

Er komen meer ondeugden dan deugden bij 't Hoen aan de orde, het gaat hem blijkbaar vooral om slechte eigenschappen van de jeugd, die bestreden moeten worden zoals luiheid (in zeker vier gedichten), spotten, slordigheid, gierigheid, lasteren en liegen. Twee voorbeelden:

DE GESTRAFTE LUIHEID.

ô Vader; wat kreeg Claas van daag,
In 't school, van onzen meester slaag?!
Ik zal het nooit vergeten.
Hij zei, dat hij zijn lessen kon [sic],
En kon geen woord toen hij begon;
Dat mag eerst liegen heten.

De meester, ô wat was die kwaad;
Hij zei tot ons, mijn kinders, laat
Dit u ten spiegel strekken.
De luiheid van dit booze kind
Moet, als gij uw geluk bemint,
Uw' lust en ijver wekken.

Een kind wordt hier hardhandig gestraft vanwege zijn luiheid en oneerlijkheid; een pak slaag was toen kennelijk een onderdeel van de opvoeding. Maar er wordt hier toch ook geklikt? Ja, maar blijkbaar was klikken in deze situatie toegestaan.

HET SLORDIGE MEISJE.

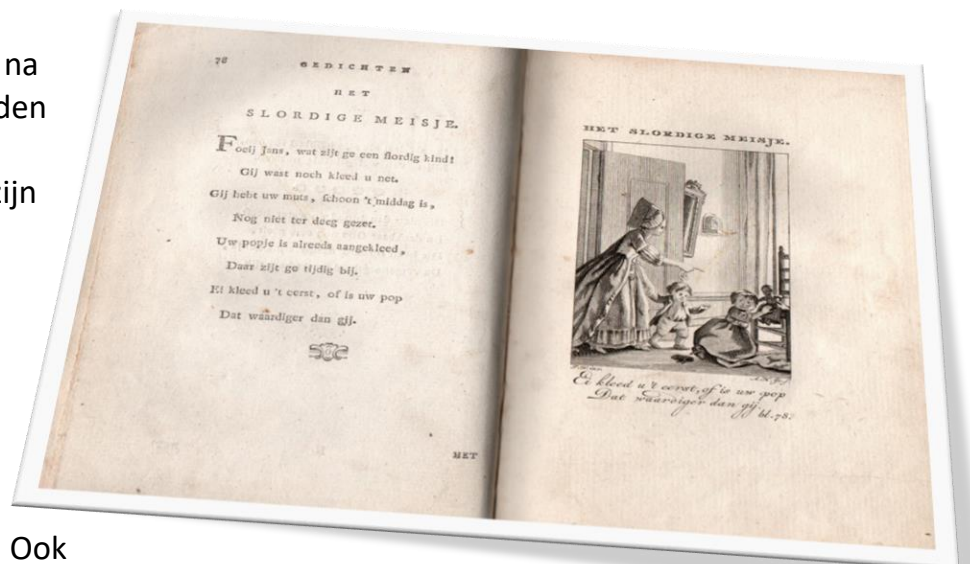
**Foeij Jans, wat zijt ge een slordig kind!
Gij wast noch kleed u net.
Gij hebt uw muts, schoon 't middag is,
Nog niet ter deeg gezet.
Uw popje is alreeds aangekleed,
Daar zijt ge tijdig bij.
Ei kleed u 't eerst, of is uw pop
Dat waardiger dan gij.**

Een muts moet dus meteen na het opstaan en wassen worden opgezet en een pop mag natuurlijk niet belangrijker zijn dan een kind.

DE NATUUR

Wat de natuur aangaat, treffen we gedichten aan over onder meer de jaargetijden, het onweer, het roosje en het landleven. Ook teksten over dieren komen in de bundel voor, maar dat zijn meestal fabels (zie hierna).

HET ONWEER.

**Og! mamaatje lief, dat's naar;
Hoor het onweêr klettren!
Og! wij zijn in groot gevaar;
't Slaat ons ligt³ te plettren.
Bidden wij dat 's Hemels Heer
Ons nu wil bewaaren.**

Als die spreekt, dat moet het weêr,
Schoon het brult, bedaaren.
't Zal hem bidden om genaê;
Nooit zijn wil weêrstreven;
Dan kan ik, het gaa hoe 't gaa,
Vrij en vrolijk leven.

DE NAGTEGAAL.

Hoor vader! — ô wat schoon gezang!
Dat zijn eerst aangename toonen.
Het bosch weergalmt — mijn leven lang
Wou ik wel bij dit zingen wonen.
En hoor, zoo hart — dit dier is schoon,
En zeker groot; 'k wou 't wel eens kijken.
Gij durft, sprak de oude man, mijn zoon;
Eer gij het weet, dit oordeel strijken⁴.
Gij noemt het schoon en groot. — Ei kooft!
En zie het klijne beestje springen.
Daar, daar in 't topje van dien boom,
Dat is die meester in het zingen.

Dit leert ons, dat men nimmer kan
In iemands kleed zijn gaven lezen.
Een arm en onaanzienlijk man
Kan deugdzaam en verstandig wezen.

FABELS

Fabels bestaan al ver vóór de klassieke oudheid; het zijn levenslessen in verhaalvorm, bestemd voor oud en zeker voor jong. Ze gaan meestal over dieren en werden in het onderwijs gebruikt om te lezen, te vertalen, op te zeggen en uiteraard om goed te onthouden en er je voordeel mee te doen!

DE PAD EN DE SPIN.

Een trotsche Pad zat op⁵ een Spin,
Met een verwaande lagch te kijken;
Gij durft u, sprak ze, nog gelijken

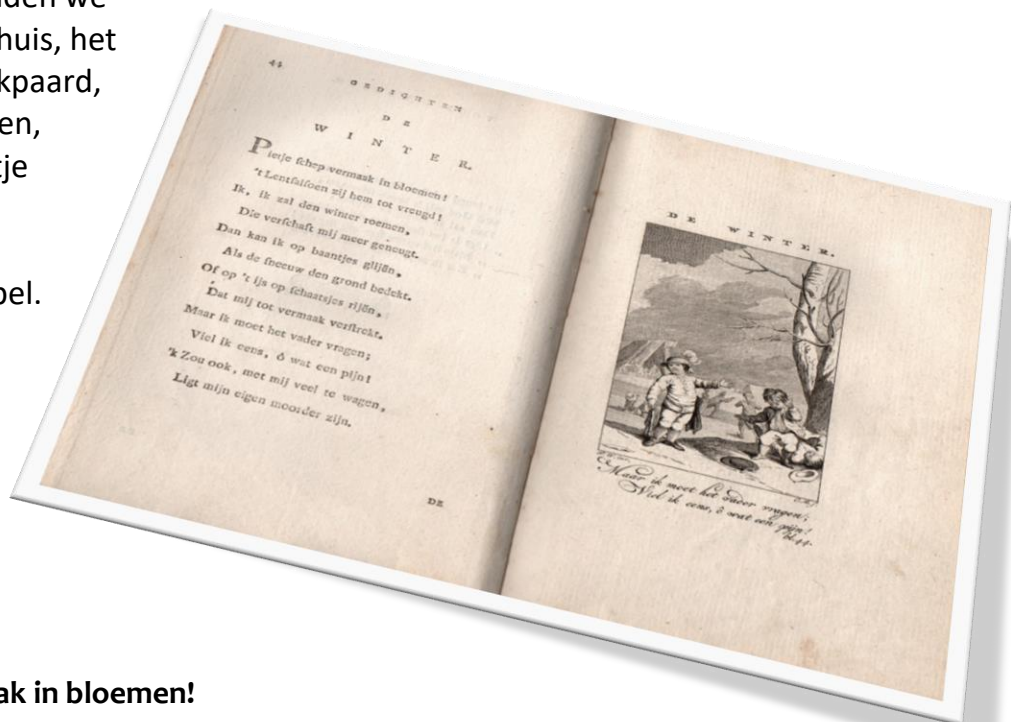
Bij mij; wat beeldt ge u toch wel in?

Wat let mij dat ik u niet vat,
 En u die trotschheid doe betalen!
 De spin zweeg stil, maar liet zich dalen
 En stak haar dood; weg was de Pad.

Mijn kind, gij moet niet laag
 Van andre kindren denken.
 Dien gij van daag veracht,
 Kan morgen ligt u krenken.

SPORT, SPEL EN SPEELGOED

Het is altijd interessant om te ontdekken, hoe de jeugd in het verleden zich vermaakte. Bij 't Hoen vinden we het kootspel, het kaartenhuis, het vinkje op de kruk, het stokpaard, de trommel, dansen, zingen, springen, schaatsen, sleetje rijden, de pop, het hobbelpaard, vissen met een hengel en het kegelspel. Vaak zijn deze verschijnselen alleen maar een aanleiding tot een opvoedkundige les.

DE WINTER.

Pietje schep vermaak in bloemen!
 't Lentsaisoen zij hem tot vreugd!
 Ik, ik zal den winter roemen,
 Die verschaft mij meer geneugt.
 Dan kan ik op baantjes glijën,
 Als de sneeuw den grond bedekt.
 Of op 't ijs op schaatsjes rijën,
 Dat mij tot vermaak verstrekt.
 Maar ik moet het vader vragen;
 Viel ik eens, ô wat een pijn!

**'k Zou ook, met mij veel te wagen,
Ligt mijn eigen moorder zijn.**

GODSVRUCHT

Natuurlijk wordt de jeugd ondanks de kritische opvattingen van de verlichte achttiende eeuw geleerd godvruchtig te zijn, dus ook bij 't Hoen. Zijn godsdienstige gedichten zijn altijd moralistisch.

HET BIJBELLEEZEN.

**Willem moest naa 't middagmaal
In den bijbel leezen.
Liever wou hij op de straat
Bij zijn speelnoots wezen.
Doch, wyl hij gedwongen wierd,
Deed hij dat met pruilen.
Eens begon hij, wyl hij las,
In zich zelfs te huilen.
Willems vader die voorlang
Wist, waar 't Willem scheelde,
Vroeg hem, of het bijbelwoord
Hem alreeds verveelde?
Die, zei hij, 't niet gaarne leest,
Hoort niet graag God spreken,
En moet nimmermeer dien God
Om den Hemel smeeken.**

ZELFKENNIS

In de meeste gedichtjes van 't Hoen wordt de jeugd kennis over allerlei zaken bijgebracht door ouders, maar soms is er sprake van enige zelfkennis bij een kind, waarbij anderen dus geen directe invloed lijken uit te oefenen.

TE VEEL MAAKT ONGEZOND.

**Ons Wimpje kreeg een hoed
Vol kersen van zijn moeder.
Hij zocht terstond zijn' broeder,
En liep hem tegemoet.**

**Kijk, riep hij, kijk eens Claasje!
Kijk, wat al lekkernij!
Die kersen zijn voor mij.
Nu ben ik eerst een baasje.**

**Ik eet mijn buik nu rond.
Maar 'k zal een deel besparen,
'k Mogt anders kwalijk varen.
Te veel maakt ongezond.**

Merkwaardig is het slot van dit gedicht, omdat je zou verwachten (opvoeding!), dat Wimpje zijn broertje Claasje de overgebleven kersen aanbiedt.

VOOR EEN SPECIALE GELEGENHEID

Voor speciale gelegenheden als verjaardag, huwelijk, jubileum, Nieuwjaar en overlijden werden al ver vóór de achttiende eeuw gedichten en liederen geschreven, die volwassenen en kinderen dan lazen, zongen of voordroegen. Ze werden vaak gebundeld en uitgegeven, zodat ze voor direct gebruik gereed waren, op de naam van de persoon in kwestie na natuurlijk. Hier is sprake van een lange en rijke traditie. Bij 't Hoen vinden we een aantal verjaargedichten die nauwelijks opvoedkundig zijn.

VERJAARZANG.

**Zie eens Saartje!
Neem dit taartje,
Dat ik voor uw mondje spaar.**

**Wijl gij henen⁶
Zijt getreden
In uw sesde levensjaar.**

**Kom mijn zusje!
Geef me een kusje!
'k Wensch u met dees dag geluk.
Slijt uw dagen,
Zonder klagen,
In Gods gunst, bevrijd van druk.**

DE DICHTVORMEN

De dichtvormen van de kinderpoëzie van 't Hoen zijn nogal verschillend: er is sprake van twee, drie, vier of zelfs vijf strofen per gedicht, de strofen zijn vier- of zesregelig en gedichten met aaneengesloten regels variëren van 6 tot 43 versregels. Enkele gedichten bestaan uit een dialoog. Het metrum is vaak onregelmatig, meestal bestaan de versregels uit jamben of trocheeën.

ANONIEM GEDEBUTEERD

Waarom publiceerden Van Alphen en 't Hoen hun kinderpoëzie aanvankelijk anoniem? Was dat uit gebrek aan zelfvertrouwen, uit bescheidenheid of schaamte, omdat ze zich bezighielden met zoiets triviaals als dichten voor de jeugd, terwijl ze een gewichtige maatschappelijke positie bekleedden als advocaat respectievelijk schoolbestuurder? Ik vermoed dat het gebrek aan zelfvertrouwen was, omdat toen hun kinderpoëzie succes bleek

ENKELE CONCLUSIES

De kindergedichten van Pieter 't Hoen zijn zeer divers qua onderwerp en vorm. Bijna alle gaan over de thema's opvoeden en (on)deugden. Dat is niet verbazingwekkend, aangezien de auteur grotendeels in de achttiende eeuw leefde waar deze thema's centraal stonden in idealen en opvattingen betreffende de opvoeding van de jeugd. De grote waardering voor de kinderpoëzie van Van Alphen geeft duidelijk aan, dat zulke gedichten nog niet eerder in groten getale waren verschenen. Ook de vele afbeeldingen (één prent per gedicht) zullen aan het succes hebben bijgedragen. Als dichter voor de jeugd is 't Hoen minder bekend geworden dan zijn stadgenoot Hieronymus van Alphen. Diens uitgave kent namelijk vele herdrukken. Hoe is dat grote succes van Van Alphen te verklaren? Niet door de inhoud en benadering van de kinderen, die is bij beide auteurs vrijwel hetzelfde. Volgens mij komt het verschil hierdoor: de meeste kindergedichten van Van Alphen liggen qua ritme, metrum en rijmschema veel beter in het gehoor dan die van 't Hoen en zijn daardoor en door

hun geringe lengte gemakkelijker te memoreren, te declameren en... te zingen. Want sommige van deze teksten zijn op muziek gezet.

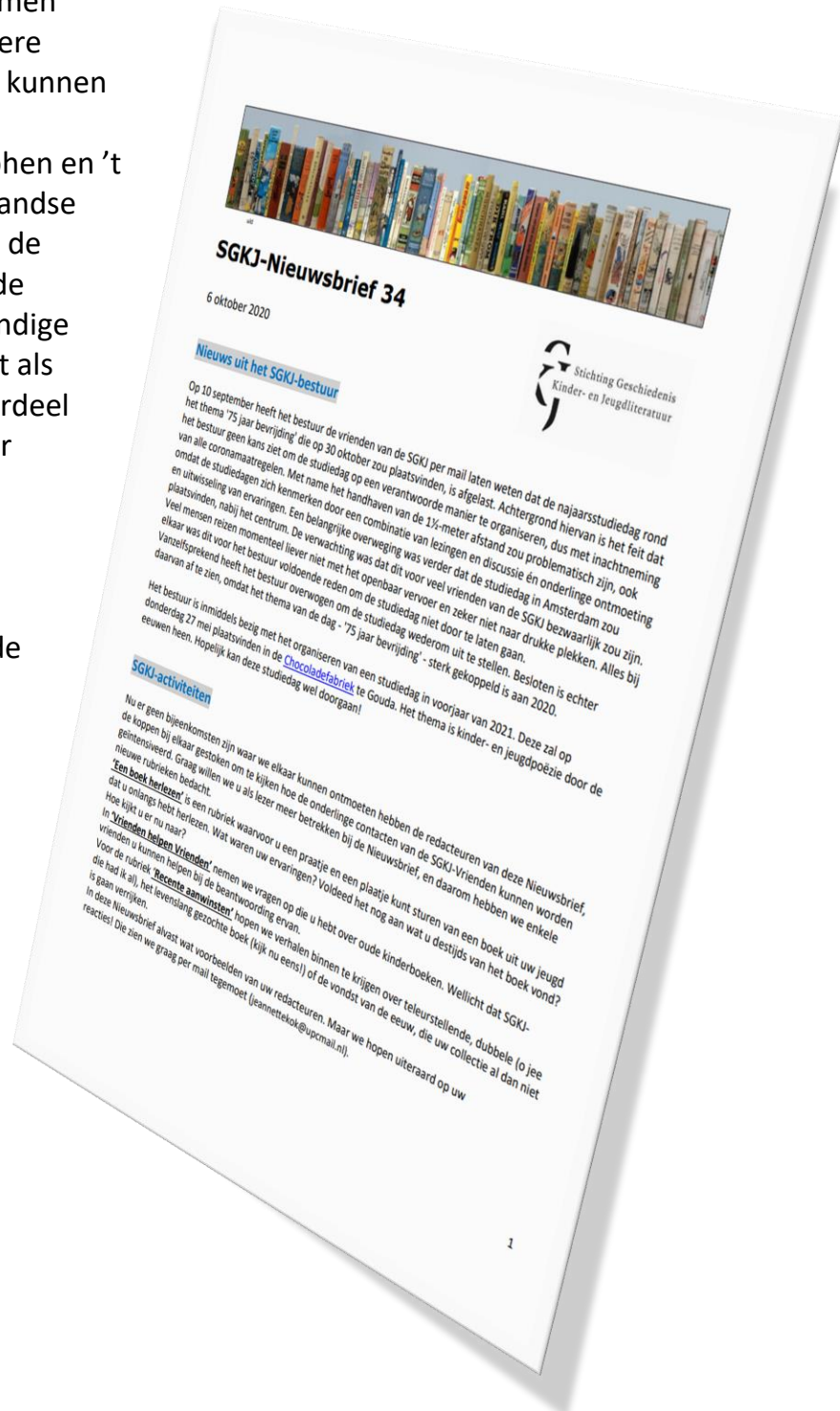
Door het vele lezen, declameren en zingen kwam een aantal kindergedichten van Van Alphen uiteindelijk in het collectieve geheugen terecht. Dat geldt vooral voor *De pruimeboom* ('Jantje, zag eens pruimen hangen') en *De perzik*, die vele oudere Nederlanders met gemak helemaal kunnen opzeggen.

Er wordt verondersteld dat Van Alphen en 't Hoen de eerste auteurs van Nederlandse kinderroepzied zijn, maar al eerder in de achttiende eeuw verschenen er in de Republiek stichtelijke en opvoedkundige gedichten voor de jeugd, alleen niet als zelfstandige uitgave, maar als onderdeel of bijvoegsel van een boek, dat voor iedereen bestemd was.

Voor meer informatie over de geschiedenis van de kinder- en jeugdliteratuur verwijzen wij naar de recente nieuwsbrief van SGKJ van oktober 2020.

Noten

1. Het kootspel is een werpspel met teenkootjes van een rund of een varken.
2. Zie noot 1.
3. wellicht
4. vellen
5. op
6. henen moet zijn: heden

SOFIA, CHARLOTTE EN DE SLAVENHANDEL – EEN VERHAAL UIT 1819

Janneke de Jong

Dat Petronella Moens al voor de 19e eeuw haar mening te berde bracht over de slavernij, is algemeen bekend. Veel vrouwelijke literatoren protesteerden tegen de slavenhandel, zoals Betje Wolff en Aagje Deken en Elisabeth Maria Post.¹ Moens brengt het thema ook in haar kinderboeken ter sprake. In dit artikel wil ik ingaan op slavernij in de negentiende-eeuwse jeugdliteratuur en vervolgens aan de hand van een tekstfragment uit een kinderboek van Moens, *De jonge Sofia*², bezien hoe Moens de slavernij ter sprake brengt.

JEUGDLITERATUUR

Hoewel er voor 1778 ook wel voor kinderen werd geschreven, wordt doorgaans de publicatie van Hieronymus van Alphens *Proeve van kleine gedigten voor kinderen* in dat jaar beschouwd als het begin van de jeugdliteratuur in Nederland.³ Met deze bundel komen korte kindergedichten met een expliciete moraal de huiskamers binnen. Meestal wordt kort daarna de prozatekst *De brave Hendrik* van Nicolaas Anslin genoemd als bestseller in het kinderproza. Dat 'leesboekje voor jonge kinderen' uit 1810 beleefde maar liefst 59 herdrukken⁴. Daardoor schopte de brave hendrik het zelfs tot een vaste uitdrukking in de Nederlandse taal.

Tegelijkertijd publiceerde Moens haar verhalen voor kinderen, maar aandacht daarvoor ontbreekt in de meeste overzichtswerken. Hooguit wordt Moens' naam kort

¹ Ans. J. Veltman-van den Bos, *Petronella Moens (1762-1843). De Vriendin van 't Vaderland* (Nijmegen 2000), 300-303. Ook Maartje Janse noemt dat relatief veel vrouwen in verzet kwamen tegen de slavernij, zie Mart-Jan de Jong en Yael Wodnitzky, *Afschaffing van de slavernij. Complexe geschiedenis van een wereldwonder* (Antwerpen-Apeldoorn 2013), 188.

² Petronella Moens, *De jonge Sofia* (Amsterdam 1819). De integrale tekst is te vinden op DBNL.

³ Mirjam Noorduijn en Veerle Vanden Bosch, *Het boekenboek* (Amsterdam 2016), 11; Iris Kamp, Janneke de Jong-Slagman & Peter van Duijvenboden, *Jeugdliteratuur en didactiek. Handboek voor vo en mbo* (Bussum 2019), 42; Jan van Coillie, *Leesbeesten en boekenfeesten. Hoe werken (met) kinder- en jeugdboeken?* (Leuven 1999), 257.

⁴ D. L. Daalder, *Wormcruyt met suycker. Historisch-critisch overzicht van de Nederlandse kinderliteratuur met illustraties en portretten* (Schiedam 1976), 71.

genoemd als een Van Alphen-epigoon, dus als schrijfster van poëzie.⁵ Ook volstaat men met een eenvoudige mededeling dat zij werkt ‘aan de opvoeding der vaderlandse jeugd’, zonder veel over de inhoud van die opvoeding te vermelden.⁶ Daardoor blijven haar verhalen onderbelicht. Alleen Buijnsters en Buijnsters-Smets besteden ruime aandacht aan de schrijfster. Hun overzichtswerk behelst dan ook alleen de negentiende eeuw. Deze auteurs gaan kort in op het kinderboekje *De jonge Sofia*.⁷

VERZUILING

Naast de jeugdliteraire overzichtswerken zijn er tal van publicaties over christelijke kinderboeken. Het protestants-christelijke kinderboek kende een grote opleving na 1830 door de opkomst van de zondagsschool. Omdat na de Franse tijd het onderwijs zijn gereformeerde karakter had verloren, mocht – hoewel de scholen christelijk bleven – aan leerstellige kwesties geen aandacht meer worden besteed. Om in die leerstellige leemte te voorzien, werden zondagsscholen opgericht van diverse signatuur.⁸ Die zorgden voor een grote vraag naar kinderboeken. Orthodox-protestanten beschouwden kinderboeken als ‘bouwsel voor ‘t leven’.⁹ Een onverbloemde, religieuze hoofdboodschap met gebruik van Bijbelteksten, oproepen tot geloof en bekering, de ernst van leven en dood pasten daarin. Veel boekjes hadden een expliciet evangeliserend karakter.¹⁰ Vrijzinnigen daarentegen wilden hun kinderen een ‘opvoedkundig gericht boek’ geven, religieus getint, met eerbied voor het leven en de medemens, maar ‘zonder dogma’s of waarschuwingslesjes.’¹¹

VRIJZINNIGE KINDERBOEKEN

Het is duidelijk dat het werk van Petronella Moens, waarin op humane wijze geloof en rede met elkaar verbonden werd, niet in orthodoxe kringen paste.¹² Haar godsdienstigheid was zonder terughoudendheid ‘vrijzinnig en onorthodox’. En dat

⁵ J. van Coillie, Van zedenspreuken tot levensvragen. Kinderpoëzie. In: R. Ghesquière, V. Joosen en H. van Lierop-Debrauwer (red.), *Een land van waan en wijs. Geschiedenis van de Nederlandse jeugdliteratuur* (Amsterdam/Antwerpen 2014), 211-247; P.J. Buijnsters, ‘Hieronymus van Alphen, Kleine gedigten voor kinderen’, in: Marieke van Delft (red.), *Wonderland, de wereld van het kinderboek* (Rotterdam 2002), 19.

⁶ Daalder, *Wormcruyt*, 70.

⁷ P.J. Buijnsters en Leontine Buijnsters-Smets, *Lust en leering. Geschiedenis van het Nederlandse Kinderboek in de negentiende eeuw* (Zwolle 2001), 30-36. *De jonge Sofia*: aldaar 33-34.

⁸ Richard van Schoonderwoerd den Bezemer, *Vroom en Vrij. De geschiedenis van de vrijzinnig protestantse jeugdliteratuur in Nederland* (Den Haag 2001), 22. De auteur noemt hier een aantal verschillende denominaties die alle hun zondagsschool hadden. Vanaf 1866 werden verschillende zondagsschoolverenigingen gesticht.

⁹ Jacques Dane, “De vrucht van Bijbelsche opvoeding”. *Populaire leescultuur en opvoeding in protestants-christelijke gezinnen, circa 1880-1940* (Hilversum 1996), 99-154.

¹⁰ Marjoke Rietveld-van Wingerden, *Gedenk aan uwen Schepper in de dagen uwer jongelingschap* (’s-Gravenhage 1984), 60-67.

¹¹ Van Schoonderwoerd den Bezemer, *Vroom en Vrij*, 57.

¹² Buijnsters en Buijnsters-Smets, *Lust en leering*, 31.

houdt niet in, schrijft Veltman-vanden Bos puntig, dat die godsdienstigheid dan ophoudt christelijk te zijn.¹³ Helaas komt haar werk in de historiografie van de vrijzinnige jeugdliteratuur niet ter sprake, doordat die meestal pas begint aan het eind van de negentiende eeuw.¹⁴ Daardoor blijft Moens, als voorloper of een mogelijk exemplarische representant, buiten beeld. Het woord ‘vrijzinnig’ is misschien dan ook lichtelijk anachronistisch.

HET VERHAAL

Moens' kinderboek *De jonge Sofia* – of dat nu vrijzinnig mag heten of niet – verscheen in 1819 en werd herdrukt in 1820 en 1837.¹⁵ Het boekje was bedoeld voor meisjes in de leeftijd van zes tot tien jaar en wordt beschouwd als ‘een mooi voorbeeld van Nederlandse verlichtingspedagogiek.’¹⁶ Veltman-van den Bos wijdt in haar studie over Petronella Moens een aantal pagina's aan het boekje, waarin ze kort ingaat op tekstuele verschillen tussen de verschillende drukken, de receptie en de onderliggende contemporaine pedagogische ideeën.¹⁷ Ze toont aan dat Moens met dit boekje weliswaar geen baanbrekende ideeën tentoon spreidde, maar zeker vooruitstrevend was.¹⁸ Juist in haar afkeer van slavernij blijkt volgens het echtpaar Buijnsters haar verlichte denkwijze.¹⁹

De jonge Sofia gaat over Sofia Groenendal en haar tweelingzusje Charlotte. Hun moeder overlijdt kort na de geboorte van de tweeling. Vader Groenendal, die zijn plantages in de West beheert, draagt de zorg voor hen over aan anderen. De meisjes komen niet op hetzelfde adres terecht: Sofia komt bij Groenendals zuster, mevrouw Van Dijk in huis en Charlotte bij oma Groenendal. Zij had niet vaders voorkeur, maar liet haar recht gelden: Lotje droeg haar naam en zij had het kind ten doop gehouden. Charlotte wordt door oma en de nog thuis wonende onverstandige tante Josefine opgevoed, met alle gevolgen van dien: zij wordt verwaand, danst en kaart graag en verveelt zich ‘doodelijk’ in de kerk.²⁰ Sofia daarentegen is het product van een goede opvoeding: zij groeit op tot een verstandig, vriendelijk, vroom en gezond meisje.

¹³ Veltman-van den Bos, *Petronella Moens*, 344.

¹⁴ Van Schoonderwoerd den Bezemer, *Vroom en Vrij*, 14.

¹⁵ Er is enige discussie over de vraag of de eerste druk dateert van 1819 of 1820. Deze kwestie is niet relevant voor dit artikel, daarom laat ik die rusten. Ik gebruik de editie van Veltman-van den Bos, een tweede druk uit 1837.

¹⁶ Nelleke Bakker, Jan Noordman en Marjoke Rietveld-van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland. Idee en praktijk 1500-2000* (Assen 2010), 248.

¹⁷ Veltman-van den Bos, *Petronella Moens*, 374-375.

¹⁸ Veltman-van den Bos, *Petronella Moens*, 375.

¹⁹ Buijnsters en Buijnsters-Smets, *Lust en leering*, 33. Naast afkeer van slavernij noemen zij ook dierenliefde als typisch verlicht thema bij Moens.

²⁰ Moens, *Sofia*, 25.

Door de contrastwerking kan de auteur uitstekend haar verlichte ideeën over de opvoeding te berde brengen. Sofia en haar opvoeder zijn spreekbuizen van Moens gedachtegoed, terwijl Charlotte als exponent van slechte opvoeding het tegenbeeld laat zien. Moens schreef het verhaal in dialoogvorm, een beproefde methode voor verlichte pedagogen.²¹ Deze vorm gebruikte zij overigens ook al in haar kindergedichten.²² Een kind – of een aantal kinderen – vraagt ‘van alles en nog wat’ aan een volwassene, waardoor hij of zij leerzame antwoorden kan geven. De vragen kunnen over een beroemdheid gaan, maar ook over belangrijke personen of zaken. Het lezende kind kan zich met de vragertjes identificeren en de schrijver kan anticiperen op zijn eventuele twijfels en bezwaren door de ‘dialoogkinderen’ die te laten uitspreken.²³ Deze typering van Dasberg is, wat de vorm betreft, van toepassing op *De jonge Sofia*.

SLAVERIJ

In de veertien hoofdstukken die het verhaal telt, passeren diverse onderwerpen de revue. Opvallend is, dat twee hoofdstukken over slavernij gaan. In hoofdstuk 8 (‘De slaven’) komt de aankondiging dat vader Groenendal van de West terugkeert en in hoofdstuk 9 (‘Nog iets van de slaven’) volgt de daadwerkelijke ontmoeting. Ik beperk me tot hoofdstuk 8.

De aankondiging van vaders terugkeer is een mooie aanleiding om over slavernij na te denken. Waar Sofia zich op het weerzien van haar vader verheugt, ziet Charlotte uit naar geschenken.

”En wie weet, “- zeide LOTJE, - wat vader niet al medebrengt. Vader is toch heel rijk; hij zal ook wel een kostelijk huis in de stad koopen, niet waar, tante? En wie weet, hoe vele dienstboden wij dan wel houden zullen; of mogelijk brengt vader wel eenige negers en negerinnen mede, die hij gekocht heeft.”²⁴

²¹ Lea Dasberg, *Het kinderboek als opvoeder. Twee eeuwen pedagogische normen en warden in het historische kinderboek in Nederland* (Assen 1981), 81.

²² Veltman-van den Bos, *Petronella Moens*, 325.

²³ Dasberg, *Kinderboek als opvoeder*, 81.

²⁴ Moens, *Sofia*, 35.

Sofia heeft meer kennis dan Lotje en kan haar antwoorden dat slaven *kopen* niet meer mogelijk is: ‘hoe gelukkig is het, dat het koopen van menschen verboden is.’²⁵ Mevrouw Van Dijk heeft haar dat niet alleen verteld, maar – een mooi pedagogisch detail – zelf uit de krant laten lezen. Daarin, geeft Sofia in haar eigen woorden weer, stond ‘dat ook onze goede brave koning dien afschuwelijken slavenhandel heel streng heeft verboden’.²⁶

GESPREK

Naar aanleiding van de opmerking van Charlotte over het meebrengen van ‘negers en negerinnen’ ontspint zich een uitvoerig gesprek tussen mevrouw Van Dijk en de meisjes, waar later haar echtgenoot en hun kinderen zich bijvoegen. Zij vertelt dat ‘in Jezus, in dien God onder de menschen’ alle mensen zijn verbroederd.

‘JEZUS is de natuurgenooot van die allen. Gij begrijpt nu ook, lieve kinderen! Dat onder de Christenen geene slavernij kan geduld worden; neen, sinds de volken in Europa de Christelijke Godsdienst aangenomen hebben, heeft men beginnen te gevoelen, dat de slavernij de menschheid onteert, en onder kinderen van denzelfden Hemelschen Vader onbestaanbaar is.’²⁷

Moens’ overtuiging is duidelijk: slavernij en slavenhandel zijn niet te combineren met het christelijk geloof. Het gesprek hierover gaat nog een aantal pagina’s door, maar het belangrijkste is gezegd.

‘Kennis is deugd’ is een adagium van de verlichting.²⁸ Sofia heeft kennis van de actualiteit: zij weet dat slavenhandel verboden is. Die kennis heeft zij van haar opvoeder, mevrouw Van Dijk, geleerd.

ACTUALITEIT

Moens heeft het verhaal *De jonge Sofia* in 1819 afgerond. Zij refereert in het verhaal aan een krantenbericht over Koning Willem I en de afschaffing van de slavenhandel. Het is niet aannemelijk dat zij in het boekje verwijst naar 1814, toen Nederland onder

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Moens, *Sofia*, 36-37.

²⁸ Jan van Coillie, *Leesbeesten en boekenfeesten. Hoe werken (met) kinder- en jeugdboeken?* (Leuven 1999), 257.

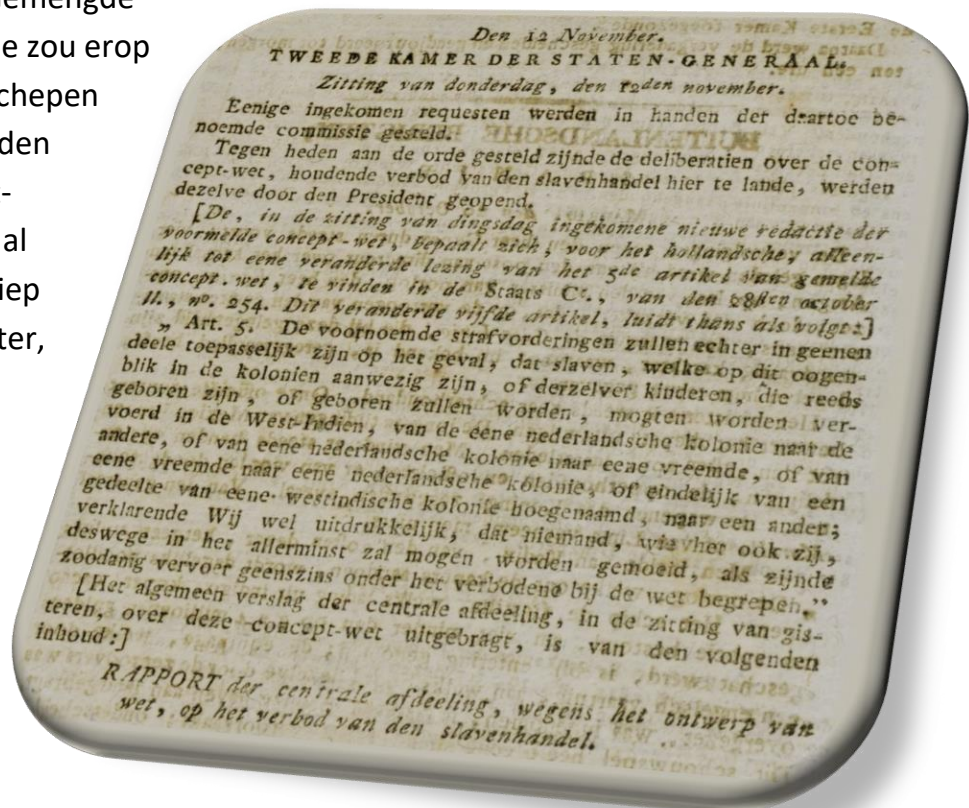
druk van Groot-Brittannië de trans-Atlantische slavenhandel verbod.²⁹ Dat zou te lang geleden zijn. Waarschijnlijker doelt zij op de besprekingen op 12 en 13 november 1818. Het verbod op slavenhandel leidde toen tot beraadslagingen over de oprichting van een Brits-Nederlandse Gemengde Rechtbank in Paramaribo. Die zou erop toe moeten zien dat slavenschepen uit Afrika niet onterecht zouden aanmeren. Doordat in Groot-Brittannië het abolitionisme al veel langer van kracht was, liep Nederland in dit opzicht achter, wat de onderhandelingen hierover bemoeilijkte. *De Nederlandsche staatscourant* van 14 november 1818 berichtte hierover.

Details hierover zouden voor jonge lezers te moeilijk zijn, maar het gegeven dat koning Willem I zich positief uitliet over de afschaffing van de slavenhandel was voor Moens genoeg om twee deugden te benadrukken: kennis verschaffen en een mening vorming, en liefde voor koning en vaderland aankweken.

HAARLEMMER COURANT

Lotje heeft wat kennis betreft een achterstand en Moens laat de lezer ook weten hoe dat komt. Ze geeft niet om kranten en doet 'als tante JOSEPHINE, zij zag alleen in de Haarlemsche courant, welke menschen getrouwd en gestorven zijn.'³⁰ De *Opregte Haarlemsche Courant* was in de negentiende eeuw hét landelijk erkende advertentiemedium en leende zich voor satire.³¹ Het karikaturale zullen de jonge lezertjes waarschijnlijk nog niet hebben herkend.

Deze krant was echter ook gereputeerd als strikt neutraal; later zou Messing in zijn proefschrift constateren dat zij maatschappelijk wantoestanden negeerde.³² Lezers

²⁹ P. Emmer, *Geschiedenis van de Nederlandse slavenhandel* (Amsterdam 2019).

³⁰ Moens, *Sofia*, 36.

³¹ Nop Maas, *De Opregte Haarlemsche Courant in negentiende-eeuwse literatuur en karikatuur* (Haarlem 1998), 7.

³² Maas, *Haarlemsche Courant*, 6; F.A.M. Messing, *Werken en leven in Haarlem (1850-1914): een sociaal-economische geschiedenis van de stad* (Amsterdam 1972).

werd niet gevraagd een standpunt over de slavenhandel in te nemen, waardoor men – bijvoorbeeld met een beroep op de Voorzienigheid³³ – deze kon verdedigen of, door zich van een positiekeuze te onthouden, tot het grote aantal gedogers kon behoren. Veltman-van den Bos stelt op basis van verschillende bronnen vast dat die groep groot was.³⁴ Zowel tante Josephine en haar opvoeding Charlotte zouden daarbij behoren.

SLAVERNIJ IN NEGENTIENDE-EEUWSE KINDERBOEKEN

Rietveld-van Wingerden toont aan dat slavernij ook in andere negentiende-eeuwse kinderboeken voorkwam. Het was een thema dat in orthodox-protestantse verhalen gestalte kreeg als een logische consequentie van de aandacht voor de ‘zending onder de heidenvolken’.³⁵ Het onderwerp lijkt ter sprake te komen vanaf 1849. Réveil-dominee Jan de Liefde (1814-1869) – die uitgaat van de vloek van Cham (Genesis 9) – ziet in een boekje uit dat jaar hoegenaamd geen verschil tussen negers en dieren.³⁶ De andere voorbeelden – uit 1867, 1877 en 1887 zijn wat genuanceerder, maar de teneur is overwegend negatief: De beschrijving van negers en slaven is voornamelijk negatief gekleurd: ze zijn dom, wreed, vals, moordzuchtig en bijgelovig.³⁷ Alleen in het kinderboek uit 1867, *De kanten zakdoek* van Eduard Gerdes, komt het kwaad van de slavernij aan de orde. De hoofdpersoon, die een slavenopstand in West-Indië moet gaan onderdrukken, dankt God dat de slavernij ‘in onze Oost- en Westindische bezittingen heeft opgehouden’.³⁸

De orthodox-protestantse kinderboekjes dienden, zoals gezegd, een specifiek doel, en boden weinig ruimte voor nuance. Ongunstige typering van negers en slaven lijken de noodzaak van zending te moeten benadrukken. Dat gold overigens voor veel onderwerpen, niet alleen voor negers en slaven. Ook over joden werden veel clichés gedebiteerd, waarna de joden zending in beeld kwam die dat beeld ten goede moest veranderen.³⁹

Waarschijnlijk was Moens een van de eersten die voor kinderen over slavenhandel en slavernij schreef en haar verlichte ideeën te berde bracht. Dertig jaar na het verschijnen van *De jonge Sofia* schreef Jan de Liefde in zijn kinderboeken nog op een manier over negers en slaven die het personage Lotje van Petronella Moens al commentaar bezorgde.

³³ Mart-Jan de Jong en Yael Wodnitzky, *Afschaffing van de slavernij. Complexe geschiedenis van een wereldwonder* (Antwerpen-Apeldoorn 2013).

³⁴ Veltman-van den Bos, *Petronella Moens*, 301.

³⁵ Rietveld-van Wingerden, *Gedenk aan uwen Schepper*, 15.

³⁶ Rietveld-van Wingerden, *Gedenk aan uwen Schepper*, 91.

³⁷ Ibidem, 89.

³⁸ Ibidem, 91.

³⁹ Zie bijvoorbeeld Ewoud Sanders, *Levi's eerste kerstfeest. Jeugdverhalen over jodenbekering 1792-2015* (Nijmegen 2016).

Moens had haar jonge lezers al vroeg bekend gemaakt met de afschaffing van de slavenhandel. Als zij in 1819 op tienjarige leeftijd *De jonge Sofia* hadden gelezen, moesten zij nog lang wachten op een gunstig vervolg en konden zij in 1863, toen ook in Nederland de slavernij afgeschaft werd, hun kleinkinderen vertellen dat het eindelijk zo ver was.

CONCLUSIE

Moens laat in *De jonge Sofia* zien hoe een goede opvoeding gestalte krijgt. Haar verlichte ideeën over slavernij en slavenhandel worden gerepresenteerd in een voorbeeldige opvoeder, die vrucht op haar inspanningen ziet. ‘In den kring van ‘t huiss’lijk leven, kiemt het heil der maatschappij’, dichtte zij in het voorwoord.⁴⁰ Waarvan acte! Helaas wordt aan haar verhalen en de daarin besproken standpunten weinig aandacht gegeven in de geschiedenis van de jeugdliteratuur. Natuurlijk, haar werk is moralistisch, maar haar engagement voorbeeldig. Door actuele kwesties te bespreken en de krant te betrekken bij de gedachtewisseling over slavernij, spoort zij indirect de jonge lezers aan om Sofia te volgen en laat zij zien dat het negeren van actuele kwesties leidt tot gemakzuchtige, gemakkelijk oordelende en domme burgers. Moens indirecte aansporingen om kranten te lezen en betrokken te zijn op de samenleving zijn nog altijd niet overbodig.

Verantwoording van de illustraties:

- Schermafdruck van een bericht uit *De Staatscourant* van 14 november 1818
- Illustratie uit *De jonge Sofia*

De integrale tekst van *De jonge Sofia* is te vinden op DBNL.

⁴⁰ Moens, *Sofia*, 7.

EEN OEUVRE DOORTROKKEN VAN GODSDIENSTIGHEID

Ans J. Veltman-van den Bos

Petronella Moens (1762-1843) en de godsdienstige opvattingen van haar tijd.

Godsdienst maakt een substantieel deel uit van Moens' publicaties en een strikte scheiding tussen het politieke, godsdienstige en opvoedkundige werk heeft dan ook iets kunstmatigs. Toch lijkt het zinvol aan de hand van enkele thema's haar opvattingen te schetsen. Belangrijke thema's in dit verband zijn godsdienst en overheid, scheiding tussen kerk en staat, de nationale godsdienst, Gods raadsbesluit doodsgedachten, onsterfelijkheid en natuur, onderwerpen waar deze blinde dichteres over schreef.

Grote thema's als de slavernijdiscussie en begraafplaatsen buiten de kerkmuren treft men ook aan in het werk van deze domineesdochter, die tot de reformatorische verlichte christenen kan worden gerekend.

In een korte schets probeer ik een idee te geven hoe zij stond tegenover andere godsdiensten, mede onder invloed van haar uitgebreide vriendenkring.

GODSDIENST EN DE OVERHEID

De komst van de Fransen en van de revolutionaire patriotten maakte voor de

Nederlanders een einde aan allerlei historisch gegroeide

situaties. Moens riep op

tot steun aan de patriotten en

met veel retoriek hekelde zij de predikanten die zich uit eigenbelang tegen de patriotten keerden.

‘Te bejammeren is het waarlyk, dat zoo veele leeraars een gevoelig nadeel aan den voordgang van den christelijken godsdienst hebben toegebracht, daar zy denzelven aan hun byzondere belangen, helaas! dienstbaar maakten.’¹

¹ P.Moens, in: *De Menschenvriend*, 1795, p. 275-276.

Zij pleitte in haar eigen tijdschrift *De Vriendin van 't Vaderland* uit 1798 voor eensgezindheid t.a.v. de staatsregeling van 1798 en waarschuwde tegen vooroordelen.

Scheiding tussen kerk en staat

Een gezonde staatkunde is onafscheidbaar met een zuivere zedenkunde verbonden, en de beoefening van zuivere zedenkunde is en blijft waare Godsdienst. Ik heb immers gezegd, dat de staat afgescheiden is van alle afzonderlijke leerstellingen, maar niet van de Godsdienst.²

De plannen om de kerken en de kerkelijke goederen provinciaal te maken en de betaling van de traktementen te staken deden de deputaten van de Nederduits-gereformeerde kerken in Utrecht in 1796 vermoeden dat de overheid de gereformeerde godsdienst wilde uitroeien.³ In een bijdrage aan het congres 'Geen heersende kerk, geen heersende staat' schetst Th. Clemens het kerkhistorisch perspectief waarin de scheiding tussen kerk en staat, die in de Bataafse Republiek tot stand kwam, moet worden gezien. Moens is fel in haar afwijzing van de bevoordeling van een bepaald kerkgenootschap. Tegen een heersende, gezagvoerende gezindheid wordt naar de mening van

Moens terecht geageerd, omdat die strijdig zou zijn met het recht op gelijke behandeling van de burgers.

De nationale godsdienst

De Nationale Godsdienst, om het dus eens te noemen, is de dankbare vereering van den volmaakten Vader der Natuur, die zich door ons eigen gevoel doet kennen, en die ons door de leer van Jezus zoo verstaanbaar gepredikt is. Volgens die leer toch zyn wy vry, allen uit hetzelfde bloed afgestamd, alleen onderscheiden door de vooringingen, die wy in zedelyke volkomenheden gemaakt hebben [...]⁴

Omdat het letterlijk van landsbelang is dat godsdienst de basis vormt van het geestelijk leven van de inwoners, dient de staat er ook voor te zorgen dat de geestelijken naar behoren beloond worden, meende Moens.

DOGMATIEK

Moens kan gerekend worden tot de Reformatorische Verlichting. De term werd gemunt door Ferd. Sassen in 1965, bij de bespreking van het werk van Johan Lulofs. 'Denkers die een zeer ver gaande autonomie van de rede met onderwerping van de Christelijke openbaring hebben weten te verbinden.'⁵

² Idem, in: *De Vriendin van 't Vaderland*, 1798, p. 149.

³ Th. Clemens, In: *Om het Algemeen Volksgeluk. Twee Eeuwen Particulier Initiatief 1784-1984. Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, 1984. Congres 1998 p. 145-175.

⁴ P. Moens, in: *De Menschenvriend*, 1795, p. 396.

⁵ G.J. Schutte, *Patriotten, prinsgezinden, gereformeerden. Over Calvinisme en Revolutie in de achttiende eeuw*, 1991.

De bijbel is Moens' richtsnoer, over de praktische invulling van het geloof beslist de menselijke ratio, wat tot uiteenlopende meningen kan leiden.

Moens had een onwankelbaar vertrouwen in Gods wijze oordeel en zij ziet de rol van Jezus als de volmaakte mens en bemiddelaar tussen God en de zondige mensheid. Wel nam zij afstand van het geloofsartikel dat Jezus de lijflijke zoon van God was. De drie-eenheid als vader-zoonrelatie en een Heilige Geest die van de Vader en de Zoon uitgaat, is een niet te bevatten leerstelsel, meende Moens.

Gods raadsbesluit

God heeft het goede met de mensen voor. Als er iets ten nadele van de mens gebeurt, zal er achteraf iets goeds uit voortkomen. Het bekende gezang, oorspronkelijk van Rodigast, door Moens herdicht:

*Wat God doet, dat is welgedaan
Zijn wil is wijs en heilig
'k Zal aan zijn hand vertrouwend gaan,
Die hand geleidt mij veilig.
In nood is mij
Zijn trouw nabij,
Ja, Hij de Heer der heren,
Blijft eeuwig wijs regeren.*

Gezang 432 uit Liedboek voor de Kerken 1973. Bij de herziening van de kerkelijke gezangen in 1973 handhaafde de blinde dichter en

predikant Jan Wit het eerste van de vijf strofen uit solidariteit met Moens.

Er zijn ook Friese versies van het gezang en er is discussie geweest of Petronella Moens wel alle eer is aangedaan die haar toekomt.

De theodicee gedachte, de Godsleer berustend op de natuurlijke rede, welke de rechtvaardiging van de Voorzienigheid inhoudt ten opzichte van het bestaande kwaad, ontleend aan Leibniz, is typerend voor Moens. Van een onvoorwaardelijk geloof in Gods goede bedoelingen met de stervelingen was haar geloof doordrenkt.

Predestinatie

De voor het verstand ontoegankelijke geloofsgeheimen van zondeval en zoendood worden in haar werk niet of nauwelijks genoemd. Erfzonde accepteerde zij niet.

'Geene misdaad van ouders kan aan kinderen worden toegerekend'. Dat de menselijke natuur ontaard is en dat die ontaarding al bij de stamouders aanwezig was, gelooft zij wel, maar Jezus heeft door zijn leer en zijn voorbeeld ons de weg gewezen om via kennis op de weg der volmaking voortgang te boeken en het recht van Gods geliefde kinderen te verkrijgen.

‘Voorts laat ik het leerstelsel der erfzonden aan de geleerden over.’⁶

Zij bekritiseert de hooghartige houding die samenhangt met de idee van de uitverkiezing.

Natuur en godsdienst

Volgens Moens is God in de natuur aanwezig en vormt de natuur het eerste leerboek van de mens. Deze gedachte is terug te vinden in veel van haar gedichten en vertogen. Een wandeling in de natuur vormt een geliefkoosd decor voor leergesprekken met kinderen.

*Kindren ! leest het in den vlinder,
Leest het in der tulpen pracht;
Wat den mensch eens is beschoren:
Altijd hooger, eedler leven,
Wordt ontwikkeld, door Gods magt.*⁷

Moens beleefde de natuur religieus en bewonderde eveneens de ideeën van de Verlichting. Zij prijst de orde van de schepping, waarin iedereen zijn rol en plaats heeft. Het doel van het menselijk leven moest zijn in harmonie te leren leven met de omringende wereld. Het paste bij de Verlichtingsideeën van de achttiende eeuw te geloven in geluk op aarde.

⁶ P.Moens, *Legaat aan mijne vrouwelijke Landgenooten*, 1829, p. 29-30.

⁷ Idem, *Gedichtjes voor de vrolijk ontluikende jeugd*, 1833, p. 76.

MORTUAIRE LITERATUUR

Het genre van de mortuaire letterkunde, ontstaan in Engeland, vond ook in Nederland navolging. De vriend van Moens, Bernardus Bosch was een beroemd vertaler van de *Night Thoughts* van Young. Moens wijdde een gedicht aan Young:

*Ja, stille nacht, hij minde uw grootsche
majesteit;
In schaduw van uw' zwarte vleuglen,
Kon niets zijn denkingskracht beteuglen;
Vaak werd zelfs 't geestendom door hem
ter rei geleid.*⁸

‘Het geloof aan de onsterfelijkheid is de bron van ons geluk’ schreef zij in haar eigen tijdschrift, *De Vriendin van 't Vaderland*. Vooral in de dood zou de liefde standvastig en verheven zijn. Zij beschouwde de dood ook als een vreugdevolle afsluiting van veel leed. Zij verbeeldde de dood regelmatig als een soort slaaptoestand.

*Dat schaduwbeeldje maakte Vader
Op Koosjes jaardag, voor ons af.
't Hangt aan een rozenkleurig lintje.
Vraagt iemand nu, Waar is dat kindje?
Dan zeg ik: Ach, dat slaapt in 't graf!*⁹

De nietige mens vormde volgens haar een organisch deel van een groot geheel, waar altijd alles in het teken staat van leven, sterven en weer

⁸ Idem, ‘Bij het graf van den onsterflijken Young’, in : *Dichterlijke Mengelingen*, 1791, 95-99.

⁹ idem, *Letterkransje voor lieve brave kinderen*, 1806, p. 8.

opbloeien. Voor christenen zag zij de dood als een nieuwe geboorte en de dood wordt aangesproken als ‘een engel des vredes’. In haar vroege werk spreekt zij reeds de opvatting omtrent het sterven als iets positiefs, de goede dood.

Voortdurend is bij Moens sprake van een blijmoedig verwachten van een beter leven en het vaste vertrouwen, dat wie met God leeft, gerust en blij zal sterven. Zij toont respect voor de ouderen, die in haar verhalen altijd eerbiedwaardig en wijs zijn.

Bij de dood van een kind probeert Moens te troosten met als voorbeeld:

*Droeve Moeder! ach wat weent gij
Bij uw'dorren rozenknop?
Juich! hij bloeit in zal'ger wereld
Als Gods paradijsbloem op.*¹⁰

Moens schreef niet alleen over de dood in algemene zin, maar herdacht ook individuele personen na hun overlijden. Bijvoorbeeld de bekende theoloog Jodocus Heringa, hoogleraar te Utrecht in 1840.

*De eerwaarde Heringa, de vriend van God
en menschen
Die nimmer 't lijdend hart vergeefs naar
troost liet wenschen,
Is uit zijn'aardschen slaap ontwaakt in de
eeuwigheid! –[..]*¹¹

Zelfmoord

Moens schuwde ook het beladen onderwerp van de zelfmoord niet.

*Hy, die geen uitkomst ziet,
En woest zyn bloed vergiet,
Verdient noch roem, noch achting.
Neen, de ed'le ziel blyft groot,
Tot in den jongsten nood,
Dan zelfs, bloeit haar' verwachting.*¹²

Zij stelt dat de menselijke psyche nooit geheel van hoop ontdaan is, al lijkt er uit haar verhalen iets meer begrip voor psychologische nuance.

Begraafplaatsen buiten de kerken

Een belangrijk thema rond de eeuwwisseling hield ook Moens bezig, het begraven buiten de kerkmuren. Ondanks fel verzet verschenen er steeds meer begraafplaatsen in het open veld, buiten de bebouwde kom, om hygiënische redenen. Voorbeelden uit de mortuaire poëzie versterkten de opvatting dat grafpoëzie heel goed op het kerkhof in het open veld, omzoomd door bomen, kon ontstaan. De tegenstand kwam van de orthodoxe christenen, terwijl de hernhutters hun kerkhoven als wandelparken inrichtten en de joden met hun begrafenispraktijk de uitzondering vormden. In *Reinhart*, de West-Indische roman van Elisabeth Maria Post vormt een afgezonderde

¹⁰ Idem, *Mengelpoëzy*, 1819, p.202.

¹¹ Idem, *Toonen des Christelijken weemoeds* [..], 1840.

¹² Idem, *De Menschenvriend*, 1796, p. 377.

hut, Retraite genaamd, een tempel, plaats van rust en bezinning.

Moens schaarde zich publiekelijk achter de voorstanders van het begraven buiten de kerkmuren. De orthodoxe christenen vreesden dat de kerk haar effectiefste wapen tegen vrijzinnigheid verloor.

Ook in Moens' exotisch-utopistische roman *Aardenburg* uit 1817 werden de doden in het open veld begraven.

'In den Tempel der Natuur, in het algemeen heiligdom der schepping, bezit de dood geen verschrikkende invloed.' dicht zij al in 1795. Zij hekelt de trotsheid van de praalgraven in de kerk.

Hier worden vorst en slaaf den worm ten prooi gegeven;

Geen praalsteen schrikt de ontbinding af,

Daar woelt ze, als in des beedlaars graf,

*Waar wij in 't kruipend mos zijn armoe zien geschreven.*¹³

Onsterfelijkheid

De teneur van de vele troostliederen die Moens schreef voor familie en vrienden weerspiegelen haar rotsvast geloof in een opstanding uit de doden. Bosch en Moens tonen zich afkerig van een zielenverblijf dat men 'hemel' pleegt te noemen. Behalve het 'voortduren' van het bestaan op een hoger plan, lijkt zij ervan overtuigd te

zijn dat het ware leven pas begint na het sterven.

Zij koppelt het geloofsartikel van de opstanding aan de zondagsviering.

HET GEBRUIK VAN GODS NAAM

Bidden en danken

Moens was ervan overtuigd dat de mens van God alles mag vragen, wat hijzelf denkt dat goed voor hem is. Maar ook besepte zij dat geen mens in staat is over zijn ware behoeften een volledig en juist oordeel te vellen. De emotionele spanning die ontstaat wanneer vertrouwvol vragen onbeantwoord blijft en een houding van berusting moet worden aangenomen, weet zij goed te beschrijven.¹⁴

Vloeken en zweren

Een spectatoriale briefschrijfster vraagt aan de redactie van *De Menschenvriend* hoe zij haar man moet aanpakken, die 'tienmaal daags tenminste alle Onweders, Duivels en Satans, die ooit op de waereld gewoed hebben by elkaar schreeuwt.' In het begin kropen de kinderen in een hoek en de hond onder haar stoel, maar alles went en zelfs terugvloeken baatte niet. De man verdedigde zich met te zeggen dat grove woorden 'de peper van het kyven zijn'.

¹³Idem, *Zestal godsdienstige overdenkingen*, 1835, p. 10.

¹⁴Idem, *Legaat* [...], 1829, p.13.

De *Menschenvriend* toont weinig consideratie met mensen die vloeken om zich emotioneel te ontladen. Moens vindt vloeken in alle gevallen godslasterlijk. Ook zweren vindt geen genade bij De *Menschenvriend*:

‘Een braaf man houdt zijn woord, al heeft hij niet gezworen en een deugniet zal zich aan geen eed betreuren.’¹⁵

SACRAMENTEN

Doop

In *Aardenburg* beschrijft Moens het ideale godsdienstige leven, los van enig bestaand kerkgenootschap. Zij verzet zich tegen de traditionele kinderdoop kort na de geboorte, en zij maakt van Pasen een feest waarop de in dat jaar geboren kinderen in de kring der gelovigen worden binnengebracht om een zegen over hun jonge leven te ontvangen. Het pinksterfeest dient om de nieuwe leden van de gemeente te dopen en aan te nemen, bij welke gelegenheid zij dan een soort belijdenis afleggen betreffende het geloof waarin zij eerder zijn onderwezen.

De godsdienstige plechtigheden in de nederzetting herinneren weinig aan de streng orthodoxe traditie, maar hebben een plechtig karakter. Ook ontvangen de jonggeborenen hun officiële naam en een bloemenkransje. Ook is er muziek. De geestelijke leraar draagt

een ‘ordesgewaad’ dat doet denken aan maconnieke invloeden.

Met Pinksteren worden de nieuwe leden gedoopt door onderdompeling. Invloed van de doopsgezinde traditie? Moens beschouwt de volwassen waterdoop als een door Jezus geheiligd zichtbaar onderpand van de vergeving der zonden.

De doop ziet zij niet als vervanging van de besnijdenis bij de Israëlieten. Die was een teken van het verbond tussen aartsvader Abraham en God. De latere doop is het zinnelijk bewijs van de vergevende liefde van God, ten teken dat de zonden zijn afgewassen door het vergoten bloed van Christus. Met nadruk stelt zij dat ‘geen volk, geen geslacht is uitgesloten van het door Jezus gereinigd mensdom.’¹⁶

Avondmaal

Moens’ opvattingen over het Avondmaal dienen gezien te worden in het licht van haar oecumenische gezindheid. Zij bleef de kerk van haar vader trouw, maar woonde, zeker in haar Utrechtse periode, regelmatig kerkdiensten bij van de evangelisch-lutherse kerk en had veel doopsgezinde vrienden. Het Heilig Avondmaal vierde zij echter in de hervormde kerk.

In haar roman *Aardenburg* beschrijft zij een Avondmaalsviering die

¹⁵ Idem, *De Menschenvriend* 1795, p. 278-280.

¹⁶ Idem, *Godsdienstige overdenkingen, Tweede zestal*, 1839, p. 71.

overeenkomt met die van de doopsgezinden. Na de volwassendoop op het pinksterfeest volgde een Avond- of Nachتماال.

De Tafel des Heeren was voor de tempel onder acaciabomen geplaatst, een verwijzing naar rituelen bij de vrijmetselaren. Moens zag brood en wijn van het Avondmaal als tekenen om de gedachtenis aan het lijden en sterven van Christus levendig te houden.

Huwelijk

Hoewel het huwelijk geen sacrament is in de protestantse kerken, geeft men het wel de status van een goddelijke instelling, waaraan de Schepper Zijn bijzondere zegen verbonden heeft. 'Geheel vrij, bestemt de mensch zelf het oogenblik, waarin hij zich met eene gade verbindt, en daardoor den grond legt tot een' nieuwe steunpilaar der maatschappij.'¹⁷

Ruimdenkend voor die tijd is het verhaal van Stotgart, een van de hoofdpersonen uit *Aardenburg*, die huwt met de negerin Gurma.

OECUMENE

Doopsgezinden

Uit de kring rond haar vader kende Moens al jong predikanten van andere gezindten. De doopsgezinde predikant Jan Nieuwenhuyzen stond aan de wieg

van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, een door Moens veel geprezen instituut. De incarnatie van Christus werd door Moens anders benaderd dan door doopsgezinden. De laatsten handhaafden de geboorte van Christus uit de maagd Maria en Zijn opstanding, zonder er de nadruk op te leggen. Moens zag echter in Jezus eerder de door God vervolmaakte mens dan God. Zij achtte christelijk handelen belangrijker dan zuiverheid in de leer.

Evangelisch-lutherse kerk

Tot haar dierbaarste vrienden behoorde J. Decker Zimmerman, predikant bij de evangelisch-lutherse kerk in Utrecht. Moens prijst Luther om zijn vertaling van de bijbel. Zij maakte verscheidene gezangen voor de lutherse bundel. Zij nam wel het uiterlijk vertoon kwalijk.

Rooms-katholieke kerk

In het begin van haar schrijversloopbaan bekritiseerde zij de r.-k. kerk hevig. Zo uitbundig in haar lof voor de Achttiende eeuw, de Verlichting en het Rationalisme, zo fel is zij in de afkeer van de r.-k. kerk:

'Gekroonde kerk-dwang, tuk op waereld-heerschappij [...]'¹⁸

Ze wijst op het belang van de kloosters als leerscholen van de geestelijken die door bestudering van de gewijde Schrift

¹⁷Idem, *Legaat* [...], 1829, p.125.

¹⁸ Idem, *Bespiegelingen over Europa*, 1802 p.12.

tot inzicht kwamen en dwalingen wensten te verbeteren.

Ook hecht zij veel belang aan de uitvinding van de boekdrukkunst, die het volk nu de gelegenheid gaf de Schrift te lezen en de misleidende beuzelpraat van de geestelijkheid aan invloed deed inboeten. Zij vierde Allerheiligen op 1 november mee, maar zag in heiligen een voorbeeld voor ons en vond dat heiligen niet moesten worden aanbeden. Zij hekelde ook de verering van relikwieën. Zij hamert op het feit dat de katholiek niet zelf de bron der waarheid mag onderzoeken. Ook de door mensen bepaalde boetedoening en zondevergeving kon bij haar geen genade vinden, evenmin als de transsubstantiatie, het vagevuur en de aflaathandel.

Alleen een houding van onverschilligheid t.a.v. godsdienstige plichten kan een samenleven van verschillende geloven nog enigszins dragelijk maken. Maar dan komen de problemen bij de opvoeding van de kinderen.

In tegenstelling met haar vroegere werken was zij in de periode rond 1830 en later niet meer schimpend, zij het nog wel vrij fel in haar uitlatingen over de katholieke kerk. Zij sprak de hoop en zelfs de verwachting uit, dat de rooms-katholieken hun ongeloof en bijgeloof zouden inzien en overgaan tot de ware kerk. Met de Waalse predikant Merkus

en zijn echtgenote voerde zij en geregelde correspondentie, evenals met de katholieke Vlaming Prudens van Duyse.

Haar biografen maken melding van het feit dat zij enkele jaren voor haar dood nog liederen maakte bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de rooms-katholieke school te Utrecht.

Jodendom

Ook met het jodendom kwam Moens in contact. Samen met Adriana van Overstraten droeg zij haar werk *Esther in vier zangen* uit 1786 op

Aan de Wel-edele Heeren Parnasims.
Wel-edele mannen van Juda, zeer
achtbaar voorzienige Heeren Regenten
der beide Joodsche sijnagogen te
Amsterdam.

Het werk werd bekroond met de grote gouden medaille van de Portugese synagoge te Amsterdam.

Moens hoopte steeds op een terugkeer van de joden naar Palestina, opdat het volk daar 'in vollen luister zal bloeien'. Een toekomst waarin zij overigens moeilijk kon geloven. Vurig waren haar gebeden om toetreding van geheel Israël tot het gezuiverd christendom.

*De broederliefde zegepraalt;
Verlichting toch heeft Jood en Christen
Met eeuwgen morgenglans omstraald.*

Geen dwang voedt meer gevloekte twisten.¹⁹

Zij hekelt de diep gewortelde vooroordelen van de christenen t.o.v. de joden. Zij verwacht een gunstig effect van de doorwerking van de Verlichtingsideeën. Zowel in haar gedichten als moraliserende vertogen alsmede kinderwerkjes, worden vooroordelen ten opzichte van de joden aan de kaak gesteld.

Toch komen er in ook Moens' werken zinsneden voor die antisemitisch kunnen worden opgevat.

Islam

Weinig positief laat Moens zich uit over de islamieten, of 'Mahomedanen' zoals zij ze betiteld. Zij beperkt zich tot de Turken, die zij de onderdrukking van de Grieken zeer kwalijk neemt.

Kenmerkend acht zij wreedheid. Wel ziet zij de islamieten als aanhangers van de enige God, maar zij acht hun geloofsleer noodlottig. Daarmee doelt zij op de intolerantie, die ook Voltaire in de achttiende eeuw hekelde.

Duidelijk is dat Moens met haar visie op de islam nog dicht bij de kruistochten stond en niet verkeerde in de intellectuele kringen van haar tijd die een genuanceerder oordeel vormden.

¹⁹Idem, *De Vriendin van 't Vaderland*, 1798, p.296.

Vrijmetselaren

Ten tijde van Moens' opkomend schrijverschap ressorteerden er onder het Nederlandse Grootoosten zo'n 70 loges. Zij deelden in de typische sociabiliteit van de Verlichting. André Hanou heeft onderzocht dat belangrijke geleerden en kunstenaars in diverse Europese landen betrekkingen onderhielden met 'dit zeer grote genootschap.' Onder de door Hanou gegeven voorbeelden treft men ook Bernardus Bosch en Petronella Moens aan. De gebedsruimte in de roman *Aardenburg* wordt Tempel genoemd, en de geestelijke draagt een 'ordeskleed'. De rituelen vinden plaats onder een acaciaboom, symbool van de vrijmetselarij. Moens heeft meegewerkt aan het *Gezangboek voor vrijmetselaren* dat in 1806 verscheen.

SLAVENHANDEL

Buisman²⁰ geeft in zijn cultuur-historisch onderzoek een helder overzicht van de argumenten en standpunten in de discussie over de slavenhandel en de slavernij aan het einde van de 18^e eeuw.

Betje Wolff en Moens waren felle tegenstandsters van de slavenhandel. Tegenstanders van de abolitie beroepen zich op de Voorzienigheid. Ook worden regels uit het Romeins recht aangevoerd. Er woedden felle

²⁰ J.W. Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting*, Deel 2. Zwolle 1992, p. 311-338.

discussies van voor- en tegenstanders. Duidelijk is wel dat Moens en Van Overstraten tot degenen behoorden die al in het begin van hun carrière protest aantekenden.

BIJBELSE GESCHIEDENIS

Van het bekroonde gedicht 'De waare Christen' uit 1785 tot de Bijbelse

verhalen voor de jeugd en geschiedenissen over het leven van Jezus, heeft Moens getracht de evangelieboodschap over te brengen. Godsdienst was het fundament van Moens' leven en werk.

MEDEDELINGEN

Moens genoemd en besproken

Deze maand verschijnen er vijf titels van Maria Doolaeghe in de DBNL. De ook in Nederland populaire Vlaamse dichteres heeft een oeuvre dat bestaat uit vaderlandse gedichten, gelegenheidspoëzie en didactische stukken. Haar werk richtte zich voornamelijk op de ontwikkeling van de vrouw en werd vertaald in het Frans, Duits en Engels. Onder de rouwdichten van Doolaeghe's hand die in de DBNL te lezen zijn, bevindt zich [Petronella Moens. Holland's blinde dichteres](#). Moens kon als politiek actief kinderboekenschrijfster op de bewondering van Doolaeghe rekenen. Naast gelegenheidspoëzie schreef Doolaeghe ook over heiligen, zoals in [Sinte Godelieve, Vlaemsche legende uit de XIde eeuw](#).

In *Revolutionaire tijden. Politiek en idealen rond 1800* (Amsterdam 2020) laat René Koekoek Petronella Moens op vier bladzijden verschijnen. Op bladzijde 138 karakteriseert hij het tijdschrift *De leerzame praat-al* (1790-1792) als 'een eigenzinnige makelaar van ideeën'. Het blad werd geredigeerd en 'grotendeels volgeschreven' door 'het schrijverskoppel Bernardus Bosch en Petronella Moens, een apart duo wier vermeende relatie een onderwerp van roddel en achterklap was'. Op de volgende bladzijde komt de ernstige bijziendheid van Moens, 'de productiefste vrouwelijke Nederlandse publicist uit het revolutietijdvak', ter sprake. Ook het 'onder censuur' plaatsen van *De leerzame praat-al* wordt gememoreerd, ook de scheiding der wegen van Bosch en Moens.

Op bladzijde 157 wordt Moens een gematigde stem toebedeeld waar het activisme en vrouwenemancipatie gold. Bijdragen van Moens en Bosch aan *De leerzame praat-al* over de gruwelen van de slavenhandel krijgen een vermelding op bladzijde 165.

In *De kolonieman. Johannes van den Bosch (1780-1844), volksverheffer in naam van de koning* (Amsterdam 2019) van Angelie Sens is er een kort optreden van Petronella Moens. Op bladzijde 192 gaat het over Moens en haar gedicht over de Maatschappij van Weldadigheid en haar koloniën in *De Vriend des Vaderlands*. Op bladzijde 193 worden drie strofen van haar gedicht overgenomen.

Petronella Moens tekent voor noot 142 in Atte Jongstra's *Ecologieën. Een album der natuur* (Enschede-Doetinchem 2020), met daarin een zinnetje over een grashalm uit Moens' *Herfstbloempje voor de lieve jeugd* (1825). Jongstra heeft álles gelezen en kent ook zijn Moens.

In Cor de Vries' dissertatie *Gespierde zielen. Johannes Lublink (1736-1816): menslievendheid, sociabiliteit en welzijnspolitiek in de achttiende eeuw* (Hilversum 2020) bevat enkele verwijzingen naar Petronella Moens. In het boek van Angelië Sens is Moens blind, bij René Koekkoek ernstig bijziend, volgens De Vries op bladzijde 48 is Moens net als Lublink 'slechtziend'. Wat later, op bladzijde 96, gaat het over de prominente aanwezigheid van Moens en Lublink in de lutherse zangbundel uit 1826. Op bladzijde 212 is een portret van Moens afgedrukt, op de voorgaande bladzijden is Moens in enkele voetnoten te vinden.

In *De vliegerende Hollander. Cultuurgeschiedenis van de Nederlandse vliegerverbeelding vanaf 1600* (Amsterdam 2020) van Gert-Jan Johannes en Inger Leemans is Moens present. Op bladzijde 147 gaat het over Willem en Maria in Moens' *Kleine vertellingen voor kinderen* (1835) en het onderricht over de vlieger. Later in het boek valt de naam van Moens nog enkele keren, in vergelijkingen met andere vliegerteksten.

In het themanummer *Utrecht Boekenstad* van juni 2020 van het Tijdschrift *Oud-Utrecht* prijkt Moens naast Belle van Zuylen en andere aan Utrecht gelieerde schrijfsters.

Het bekende Utrechtse schilderij van Margaretha Boellaard mag dan ook niet ontbreken.

Zie ook de website van Oud-Utrecht voor meer informatie.

Dat Moens een brede belangstelling had, blijkt ook uit de vele plaatsen waar zij genoemd wordt in *Romantici en Revolutionairen*, van Rick Honings en Lotte Jensen.